

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ



دانشگاه باقر العلوم

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته فلسفه و کلام اسلامی

عنوان:

## آراء و اندیشه های کلامی فیض کاشانی

استاد راهنما:

حجة الاسلام والمسلمین اکبر میرسپاه

استاد مشاور:

حجة الاسلام والمسلمین علیرضا آل بویه

نگارنده:

احداله قلی زاده

۱۳۸۷ / ۲ / ۱۳

۱۳۸۵

۱۰۰۹۷۶

کتابخانه باقر العلوم  
تاسیس ۱۳۸۵

تقديم به:

روان ملكوتى متكلم على مقام فيض كاشانى (ره)

### تقدیر و تشکر

خداوند را سپاس می گویم که این بنده ناچیز را توفیق داد تا این رساله را به سرانجام برسانم و از راهنمایی های بی دریغ سرور عزیزم جناب استاد حضرت حجه الاسلام والمسلمین آقای میرسپاه و همچنین از استاد محترم مشاور سرور گرامی ام جناب استاد حضرت حجه الاسلام والمسلمین آقای آل بویه تشکر و قدردانی می کنم و توفیقات روزافزون ایشان را از خداوند خواستارم

همچنین به حکم «من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق» از خانواده عزیزم که بار مشکلات ناشی از کوتاهی های این بنده را در طول این پژوهش تحمل کردند صمیمانه قدردانی می کنم.

## چکیده

عالم بزرگ محمدبن مرتضی مشهور به ملامحسن فیض کاشانی را بیشتر با آثار فقهی، روایی، اخلاقی و... می شناسند. اما کمتر کسی است که او را با علم کلام بشناسد. او خود معتقد است که نگاهش به علم کلام با سایر متکلمان تفاوت دارد. بی شک دیدگاه اندیشمند جامعی هم چون فیض که در اکثر علوم انسانی روزگار خود متبحر بوده و طبعاً نگاه جامعی نیز به مسائل داشته است، می تواند در روشن کردن افق های تاریکی که احیاناً فرا روی دانش پژوهان دینی قرار می گیرد نقش به سزایی ایفا کند. این پژوهش دیدگاه فیض را در باره محوری ترین مسائل کلامی از جمله خداشناسی، جهان شناسی، انسان شناسی و دین شناسی بررسی کرده و نوآوری او را در برخی از مسائل کلامی از قبیل فرق بین دنیا و آخرت، عالم ذر، حکام حاکم بر انسان، معنای صراط و معنای میزان به اثبات می رساند.

## فهرست مطالب

۱	مقدمه
۵	کلیات تحقیق
۶	طرح تحقیق
۶	۱. بیان مسأله و سؤال اصلی پژوهش
۶	۲. سؤالات فرعی پژوهش
۷	۳. پیشینه پژوهش
۷	۴. علت انتخاب موضوع، اهمیت و فایده آن
۸	۵. فرضیه‌های پژوهش
۸	۶. مفاهیم
۹	۷. اهداف پژوهش
۹	۸. روش پژوهش
۹	۹. روش گردآوری اطلاعات
۹	۱۰. تجزیه و تحلیل اطلاعات
۹	۱۱. سازمان‌دهی پژوهش
۹	۱۲. محدودیت‌های تحقیق
۱۱	مفاهیم
۱۱	معنی لغوی کلام
۱۱	تعریف علم کلام

۱۴.....	احوال، آثار و شخصیت علمی فیض کاشانی.....
۱۴.....	الف) بررسی احوال.....
۱۴.....	۱. ولادت و وفات.....
۱۵.....	۲. خاندان فیض.....
۱۶.....	۳. مسافرت‌های فیض.....
۱۷.....	۴. اساتید فیض.....
۱۸.....	۵. شاگردان فیض:.....
۱۸.....	ب) جایگاه و سیره علمی فیض و آثار او.....
۱۸.....	۱- جایگاه علمی.....
۱۹.....	۲- سیره علمی.....
۲۰.....	۳- آثار و تألیفات.....
۳۳.....	۴- آثار مشکوک الانتساب.....
۳۵.....	<b>فصل اول: معرفت شناسی.....</b>
۳۶.....	پیشینه معرفت شناسی.....
۳۶.....	تعریف معرفت شناسی.....
۳۷.....	تعریف علم.....
۴۱.....	ابزار ادراک.....
۴۱.....	انواع ادراک.....
۴۴.....	منابع معرفت بشری.....
۴۵.....	الف - حس ظاهر.....
۴۶.....	ب - حس باطن.....
۴۸.....	ج - عقل.....

۵۰.....	د. فهم عرفی.....
۵۱.....	ه- الهام.....
۵۲.....	موانع معرفت.....
۵۳.....	رویکرد معرفتی.....
۵۵.....	گستره ی معرفت بشری.....
۵۶.....	<b>فصل دوم: هستی شناسی</b> .....
۵۷.....	مقدمه.....
۵۷.....	۱. اصالت وجود.....
۵۹.....	۲- واجب و ممکن.....
۶۰.....	۳- علت و معلول.....
۶۰.....	الف) علت فاعلی.....
۶۱.....	ب) علت غایی.....
۶۲.....	ج) ماده و صورت:.....
۶۳.....	سنخیت علی و معلولی:.....
۶۴.....	۴- قدیم و حادث.....
۶۶.....	۵- زمان.....
۶۸.....	۶- مکان.....
۷۱.....	۷- واحد و کثیر.....
۷۳.....	<b>فصل سوم: خداشناسی</b> .....
۷۴.....	اثبات وجود خدا.....
۷۴.....	الف) راه وجود شناختی.....
۷۶.....	ب) راههای جهان شناختی.....



۱. از راه نفس انسانی ..... ۷۶
۲. از راه جسم ..... ۷۸
۳. از راه حرکت ..... ۷۸
۴. از راه ماهیات ..... ۷۹
۵. از راه فقر و غنی یا امکان و وجوب ..... ۸۰
- ج ( راه اجماع عام یا راه فطرت ..... ۸۱
- ذات خدا ..... ۸۳
- شناختنی یا ناشناختنی بودن ذات خدا ..... ۸۳
- صفات خدا ..... ۸۵
- الف - شناختنی یا ناشناختنی بودن صفات خدا ..... ۸۵
- ب . نحوه ی اتصاف خداوند به صفات ..... ۸۶
- ج - عینیت ذات و صفات خدا ..... ۸۸
- د- تنزیه و تشبیه ..... ۸۹
- ه- صفات ما بعد الطبیعی خداوند ..... ۹۱
- ۱- ماهیت نداشتن ..... ۹۱
- ۲ - عدم تناهی ..... ۹۲
- ۳ - وجوب ..... ۹۲
- ۴ - لازمانی ..... ۹۳
- ۵- لامکانی ..... ۹۴
- ۶- قدیم بودن ..... ۹۵
- ۷- بساطت ..... ۹۵
- ۸- وحدت ..... ۹۶

۱۰۰	و- صفات انسانی خدا.....
۱۰۰	۱- علم.....
۱۰۶	۲- اختیار.....
۱۰۷	۳- اراده.....
۱۰۸	۴- قدرت.....
۱۰۹	۵- حکمت.....
۱۰۹	۶- محبت و خیرخواهی.....
۱۱۰	افعال خدا.....
۱۱۵	<b>فصل چهارم: جهان شناسی</b> .....
۱۱۶	تعریف جهان شناسی.....
۱۱۶	ویژگی های جهان در ارتباط با خدا.....
۱۱۶	الف - قضا و قدر.....
۱۱۹	ب - حدوث عالم.....
۱۲۳	ج - نظام احسن.....
۱۲۶	د - شرور.....
۱۳۱	ه - سریان عشق و شوق به خداوند در عالم.....
۱۳۲	ساحت های جهان.....
۱۳۵	ویژگی های عوالم سه گانه.....
۱۳۵	۱. عالم عقل.....
۱۳۶	۲. عالم مثال.....
۱۳۷	۳. عالم حس.....
۱۳۹	دنیا و آخرت.....

۱۴۷	..... موجودات جهان
۱۴۹	..... ۱ - جسم
۱۵۰	..... ۲ - نبات
۱۵۱	..... ۳ - حیوان
۱۵۳	..... ۴ - انسان
۱۵۴	..... ۵ - جن
۱۵۷	..... ۶ - فرشته
۱۵۹	..... الف. فرشتگان مدبر
۱۶۰	..... ب - فرشتگان نویسنده
۱۶۱	..... ج - فرشتگان مقرب
۱۶۳	..... د - اکابر اربعه
۱۶۳	..... ه - فرشتگان معقب
۱۶۵	..... <b>فصل پنجم: انسان شناسی</b>
۱۶۶	..... تعریف انسان شناسی
۱۶۶	..... ساحت‌های وجود انسان
۱۶۶	..... ۱. بدن مادی
۱۶۷	..... ۲. نفس
۱۷۲	..... هویت انسان
۱۷۴	..... انسان پیش از دنیا
۱۷۶	..... انسان در دنیا
۱۷۶	..... ۱. حکام حاکم بر انسان
۱۷۷	..... ۱-۱. عقل
۱۷۷	..... ۱-۲. شرع

۱۷۸	.....	۳-۱. طبع:
۱۷۹	.....	۴-۱. عادت:
۱۷۹	.....	۵-۱. عرف:
۱۸۳	.....	۲. محدودیت‌های انسان
۱۸۳	.....	۳. ارتباط انسان با خدا
۱۸۳	.....	۳-۱. جبر و اختیار
۱۹۱	.....	۳-۲. ارتباط قولی و فعلی
۱۹۳	.....	انسان پس از دنیا
۱۹۲	.....	۱. جاودانگی انسان
۱۹۵	.....	۲. عوالم پس از مرگ
۱۹۶	.....	۲-۱. برزخ
۱۹۹	.....	۲-۲. عالم آخرت
۲۰۰	.....	الف. بهشت
۲۰۴	.....	ب. جهنم
۲۰۶	.....	ج. اعراف
۲۰۷	.....	پاداش و کیفر اخروی
۲۱۲	.....	توضیح پاره‌ای از مفاهیم
۲۱۲	.....	۱. رجعت
۲۱۳	.....	۲. صراط
۲۱۴	.....	۳. میزان
۲۱۹	.....	فصل ششم: دین‌شناسی
۲۲۰	.....	مقصود از دین‌شناسی

- وحي ..... ۲۲۱
- ۱- معاشناسی وحی ..... ۲۲۱
- ۲- وجودشناسی وحی ..... ۲۲۲
- الف - نظریه وحی یا شعور ویژه ..... ۲۲۲
- ب - نظریه عقلانی وحی ..... ۲۲۳
- ج - نظریه عرفانی وحی ..... ۲۲۳
- د - نظریه تجربه دینی ..... ۲۲۴
- دیدگاه فیض ..... ۲۲۵-
- ۳- وجه حاجت به وحی ..... ۲۲۶
- متن و حیانی (کتاب) ..... ۲۲۷
- ۱- معانی کتاب ..... ۲۲۷
- ۲- وثاقت تاریخی قرآن ..... ۲۲۸
- ۳- و حیانی بودن قرآن ..... ۲۳۰
- الف: دلیل نقلی: ..... ۲۳۰
- ب: اعجاز قرآن ..... ۲۳۰
- ۴- مراحل نزول قرآن ..... ۲۳۲
- ۵- تقسیم بندی مطالب و محتویات قرآن ..... ۲۳۳
- ۶ - طریقه فهم درست قرآن ..... ۲۳۵
- ۷- فهم نادرست از قرآن ..... ۲۳۶
- مهبط وحی (پیامبر) ..... ۲۳۸
- ۱- تعریف پیامبر ..... ۲۳۸
- ۲- ضرورت وجود پیامبر ..... ۲۳۹

۲۴۰	..... راه تشخیص پیامبران راستین
۲۴۱	..... راه اول: گواهی پیامبران پیشین
۲۴۱	..... راه دوم: اعجاز
۲۴۲	..... راه سوم: گواهی قرائن و شواهد
۲۴۲	..... ۴- صفات و ویژگی‌های پیامبر
۲۴۳	..... رویکرد اول: لطف‌انگاری عصمت
۲۴۳	..... رویکرد دوم: ملکه‌انگاری عصمت
۲۴۵	..... دیدگاه فیض
۲۵۰	..... ۵- تفاوت‌ها و تشابه‌های پیامبران
۲۵۲	..... امامت
۲۵۲	..... ۱- جایگاه مسأله امامت
۲۵۳	..... ۲- معنای لغوی و اصطلاحی امامت
۲۵۳	..... معنای اصطلاحی امامت از دیدگاه اهل سنت:
۲۵۴	..... معنای اصطلاحی امامت از دیدگاه شیعه:
۲۵۵	..... ۳- ضرورت امامت
۲۵۷	..... ۴- شرایط امامت
۲۶۰	..... ۵- راه تشخیص امامان راستین
۲۶۱	..... سیر تاریخ از منظر دین
۲۶۵	..... فصل هفتم: انعکاس و جلوه افکار کلامی فیض در مباحث اخلاقی
۲۶۶	..... اخلاق الهی
۲۶۶	..... الف) ایمان
۲۶۷	..... ۱- رویکرد طاعت‌انگاری ایمان

- ۲ - رویکرد معرفت‌انگاری ایمان ..... ۲۶۸
- ۳ - رویکرد اقرارانگاری ایمان ..... ۲۶۹
- ۴ - رویکرد تصدیق‌انگاری ..... ۲۶۹
- دیدگاه فیض ..... ۲۷۱
- ۱ - تعریف ایمان ..... ۲۷۱
- ۲ - رابطه ایمان و عمل ..... ۲۷۱
- ۳ - مراتب ایمان ..... ۲۷۲
- ۴ - ایمان کامل و شرایط آن ..... ۲۷۴-
- ب) شکر ..... ۲۸۰
- تعریف شکر ..... ۲۸۰
- متعلق شکر ..... ۲۸۰
- راه تحصیل شکر ..... ۲۸۱
- ج) عبادت ..... ۲۸۱
- د) توکل ..... ۲۸۲
- اخلاق فردی ..... ۲۸۲
- الف) حسن یا قبح ذات ..... ۲۸۲
- ب) شناسایی عیوب نفس ..... ۲۸۳
- ج) صبر ..... ۲۸۴
- اقسام صبر ..... ۲۸۵
- د) رهایی از گناهان ..... ۲۸۷
- ه) رعایت اعتدال در شهوت شکم و فرج ..... ۲۸۹
- و) اعتدال در غضب ..... ۲۸۹

۲۹۱	.....	ز) توبه
۲۹۲	.....	اخلاق اجتماعی
۲۹۲	.....	الف) رعایت آداب معاشرت
۲۹۳	.....	ب) حبّ دیگران
۲۹۶	.....	ج) خودداری از تکبر
۲۹۸	.....	<b>خاتمه</b>
۲۹۹	.....	خلاصه و نتیجه گیری
۳۰۱	.....	کاستی های تحقیق
۳۰۲	.....	پیشنهاد
۳۰۴	.....	<b>فهرست منابع</b>



## مقدمه

امروزه طرح شبهات فراوان در باره ابعاد مختلف دین جای تردید برای کسی باقی نگذاشته است که پرداختن به علم کلام اسلامی یکی از وظایف دانش پژوهان عرصه علوم دینی است. بهاء دادن دانشمندان بزرگ اسلامی به این مسئله نیز در طول تاریخ، گویای همین حقیقت بوده و ضرورت استمرار آن را برای ما روشن می‌سازد. اما پیدایش جریان‌ها و مکاتب فکری گوناگون و به تبع آن پیدایش مسائل جدید، متکلمین معاصر را با چالش‌های جدید روبرو ساخته است که وظیفه آنان را دو چندان می‌کند. به اعتقاد ما پاسخ به مسائل جدید کلامی بدون توجه به میراث علمی گذشته سبب بروز انحراف در علم کلام خواهد شد. و ما را از هدف اصلی خود (تبیین دین و دفاع از آن) دور خواهد ساخت. به همین جهت، لازم است سیر تحول و پیشرفت علم کلام در گذشته و موضع‌گیری متکلمین شیعی مورد بررسی قرار گرفته و آهنگ این پیشرفت در عصر حاضر سرعت یابد. این اثر در حقیقت گامی است در این جهت تا دیدگاه‌های یکی از مفاخر بزرگ شیعی (فیض کاشانی) در دسترس دانش پژوهان علم کلام قرار گیرد تا در مواجهه با مسائل جدید کلامی از پشتیبانی فکری ایشان بهره‌مند شوند. اما در آغاز بحث ذکر چند نکته در باره این پژوهش ضروری است:

نکته اول: با مطالعه این پژوهش قطعاً این قضاوت به دور از حقیقت نخواهد بود که ادعا کنیم مرحوم فیض به شدت متأثر از استاد بی‌واسطه خود صدرالمتألهین شیرازی (متوفی ۱۰۵۰ ه. ق) بنیان‌گذار حکمت متعالیه بوده است. فیض ده سال به عنوان شاگرد برجسته صدرالمتألهین از محضر او استفاده کرده و چون با دختر ایشان نیز ازدواج کرده بود قطعاً بیش از دیگران با ایشان رابطه داشته است. به همین جهت، طبیعی است که در بسیاری از مبانی فلسفی و کلامی خود هم‌رأی او و افق فکری‌اش با او یکسان باشد. این امر را در مقایسه

تألیفات او با آثار صدرالمتألهین (متوفی ۱۰۵۰ هـ. ق) می‌توان دریافت. به گونه‌ای که می‌توان ادعا کرد که کتاب بسیار مهم و ارزشمند عین‌الیقین فی اصول‌الادین در حقیقت تقریرات درس اسفار صدرا است که لب‌مطالب آن را به همراه دیدگاه‌های خود به رشته‌ تحریر درآورده است.

شخصیت دیگری که فیض از او تأثیر پذیرفته است غزالی (۴۵۰ - ۵۰۵ هـ. ق) است. امروزه روشن‌فکران‌نمایانی هستند که با تمسک به برخی سخنان غزالی مؤیداتی برای رنگ‌باختگی خود در برابر فلسفه غرب و کلام مسیحیت و در راستای تضعیف کلام شیعی دست و پا می‌کنند. اما تأثیرپذیری فیض از غزالی این‌گونه نیست. او برای تثبیت اصول فکری خود و تنها برای دفاع از مذهب حقه شیعه برخی از سخنان غزالی را پذیرفته و در آثار خود ذکر کرده است. تألیف کتاب ارزشمند محجة‌البیضاء در تهذیب‌احیاء علوم‌الدین غزالی در حقیقت در همین راستا صورت گرفته است. در کتاب‌های دیگر فیض نیز این انگیزه را به راحتی می‌توان دریافت؛ چرا که موارد متعددی هست که او دیدگاه‌های غزالی را مورد انتقاد قرار می‌دهد. حتی اصل توجه فیض به غزالی ممکن است از این جهت باشد که غزالی در اواخر عمر خود به مذهب تشیع گرویده و قصد بازنگری در آثار خود را داشته است؛ لکن مجال این کار را پیدا نکرده است. و فیض در راستای قصدی که خود غزالی داشته است قدم در این راه گذاشته است. او در مقدمه محجة‌البیضاء به این امر اشاره کرده است. لذا غیر از غزالی دانشمند دیگری در مذهب اهل سنت نمی‌توان یافت که فیض تا این حد به او توجه کرده باشد.

شخصیت سومی که فیض از او تأثیر پذیرفته است، ابن عربی است. این مسئله در بخش‌هایی از این پژوهش نیز که به آراء عرفانی فیض اشاره‌ای کرده است، هویدا است. به نظر می‌رسد تأثیرپذیری فیض از ابن عربی از طریق صدرالمتألهین بوده است؛ چرا که اصول پذیرفته شده او در عرفان ابن عربی اصولی است که مورد قبول ملاصدرا نیز بوده است. ضمن

این که فیض اصول عرفانی بدون پشتوانه استدلالی را نپذیرفته است. و مواردی را که پذیرفته است خودش در صدد اقامه دلیل بر صحت آن برآمده است. از این روی توجه او به اصول عرفانی نیز در راستای تبیین تعالیم مذهب تشیع و مشروط به سازگاری آن اصول با آموزه‌های مذهب تشیع بوده است. انتقاد شدیدی که فیض از ابن عربی می‌کند شاهد همین مدعا است. او برخی از دیدگاه‌های ابن عربی را خلاف شرع و عقل می‌داند به گونه‌ای که در مقام ارزش‌گذاری، آن‌ها را سست‌تر از خانه عنکبوت و مایه خنده و تمسخر کودکان می‌داند.<sup>۱</sup>

نکته دوم: ممکن است وجود فصل‌هایی تحت عنوان معرفت‌شناسی، هستی‌شناسی و فصل آخر در این پژوهش این سؤال را ایجاد کند که این فصل‌ها چه ارتباطی با عنوان تحقیق دارند؟ به عبارت دیگر ممکن است برای عده‌ای این مسئله مطرح شود که این پژوهش در فصل‌های مزبور از موضوع اصلی خارج شده است. در پاسخ باید گفت اولاً کلام از زمان خواجه نصیرالدین طوسی (۵۷۹-۶۷۲ ق) فلسفی شد. و مرحوم فیض پنج قرن پس از خواجه به این مباحث پرداخته است. پیدا است که کلام ایشان، فلسفی نیز باشد. به ویژه این که فیض شاگرد برجسته فیلسوف بزرگ صدرالمتألهین شیرازی (متوفی ۱۰۵۰ ق) است. و بی‌تردید این متکلم و محدث والامقام، فیلسوف نیز هست. بنابر این گریزی از این نیست که آراء معرفت‌شناسی و هستی‌شناسی او مورد توجه قرار گیرد. ثانیاً همان گونه که در مقدمه فصل هستی‌شناسی آمده است، در واقع غرض از طرح بحث هستی‌شناسی از دیدگاه فیض بررسی همه مسائل هستی‌شناسانه نبوده است؛ بلکه تنها مسائلی که به صورت مستقیم در آراء کلامی ایشان تأثیر گذاشته‌اند، در این فصل گنجانده شده است. فصل معرفت‌شناسی نیز در واقع با همین نگاه و به خاطر دقت در یافتن اصول فکری فیض و به جهت مقدمه بودنش برای مسائل کلامی مورد توجه واقع شده است. اما وجود فصل آخر را با دقت در تعریفی که نگارنده در

---

۱ - ملا محسن فیض کاشانی، *بشارة الشیعه*، نسخه خطی شماره ۵۶۵۷، کتابخانه مرعشی، ص ۱۵۰.

بخش مفاهیم از «کلام» اختیار کرده‌اند به راحتی می‌توان قابل توجیه یافت چرا که نگارنده به کلام تبیینی در کنار کلام دفاعی معتقد بوده و تبیین ابعاد دین را نیز جزء وظایف متکلمین می‌داند. روشن است که متکلم وظیفه بیان تمام مباحث اخلاقی را ندارد ولی معرفی اجمالی آن و دفاع از آن بر عهده‌اوست.

نکته سوم: شیوه ارجاعات در این پژوهش به این صورت بوده است که بار اول مشخصات کامل کتاب مورد نظر در پاورقی ذکر شده است و در مراحل بعدی تنها به اسم مؤلف بسنده شده است. ولی درباره کتاب‌های فیض در مراحل بعدی فقط اسم کتاب (بدون ذکر نام فیض) همراه با ذکر شماره صفحه آمده است.

نکته چهارم: در برخی پاورقی‌ها فقط به اسم کتاب اشاره شده و شماره صفحه ذکر نشده است. این موارد تنها مربوط به برخی از نسخه‌های خطی است که شماره صفحه نداشتند. و چون جزء نسخه‌های اصلی بودند، نگارنده نیز حق شماره‌گذاری صفحات آن را نداشت.